

بی بی ام‌الفضل هروی و جای‌گاه علمی وی در روایت حدیث

نگارنده: پوهاند دکتر فضل‌الرحمن فقیه‌بی *

چکیده

بی بی ام‌الفضل بنت عبدالصمد هروی، از زنان فرهیخته هریواست، که در دانش و تمدن این سامان در قرن‌های گذشته، سهمی داشته؛ اما کم‌تر در سرزمین ما شناخته شده است. او محدثی نام‌دار در دوره حیات خود بوده، که در قرن‌های بعدی از یادها فراموش شده است؛ لذا شناخت جای‌گاه و معرفی میراث علمی او ارزش‌مند می‌نماید. این مقاله که به روش کتابخانه‌یی انجام شده، به معرفی آن بانوی فرهیخته و جای‌گاه وی در روایت حدیث پرداخته، در پی آن بوده است که ام‌الفضل هروی را به‌عنوان نماینده زنان قرن‌های گذشته هرات در حوزه علوم، معرفی بدارد و جای‌گاه وی در روایت حدیث را تبیین نماید؛ لذا به این پرسش پاسخ داده که او از کجا بوده و چه سهمی را در روایت حدیث نبوی داشته است؟ برآیند موضوع می‌رساند که ام‌الفضل هروی در اصل اهل روستای غشه هرات و مرجع آموزش حدیث نبوی شناخته می‌شده است. او جای‌گاه بلندی در روایت داشته و میراث علمی وی اثری است مانده‌گار، که هم‌واره مورد استفاده محدثان و سایر اهل علم بوده است.

واژه‌گان کلیدی: بی بی ام‌الفضل، روایت حدیث، روستای غشه، جزء بی بی.

ISSN

P: 2788-4155

E: 2788-6441

Ghalib

Received: 01/ 06/ 2023

Accepted: 12/ 12/ 2023

OPEN ACCESS <<https://ghalibqjournal.com/index.php/ghalibqjournal>>DOI: <https://doi.org/10.58342/ghalibqj.V.12.I.4.1>

PP: 1-17

Be Be Umul-Fazl Haravi and her Scientific Position in Hadith Narration

Author: Pro. Fazlurrahman Faqihi (Ph.D)*

Abstract

Be Be Umul-Fazl daughter of Abdul Samad Heravi is one of the sophisticated women of Hariwa who has contributed to the knowledge and civilization of this system in the previous centuries, but is less known in our country. She was a famous Hadith narrator during her lifetime who was forgotten in the following centuries. Therefore, it is valuable to know her position, and introduce her scientific heritage. This article, which was done in a library based manner, introduced this sophisticated lady and her place in the narration of hadith, and sought to introduce Umm al-Fazl Heravi as a representative of the women of the past centuries in Herat in the field of science. Therefore, the question of the research is where she was from and what contribution she had in the narration of the Prophetic hadith. The result of the research is that Umul-Fazl Heravi is originally from Ghasheh village in Herat and is known as the source of teaching of Prophetic hadith. She has a great position in the narration and her scientific legacy is a lasting work, which has always been used by scholars.

Keywords: Be Be Umul-Fazl, Hadith Narration, Ghasheh Village, Joz-e Bibi.

* Professor, Department of Dari Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Herat University, Herat, Afghanistan(faqihifazl@gmail.com)

۱. مقدمه

سرزمین هرات را خمیره دانش گفته‌اند؛ چه این منطقه در طول تاریخ جای‌گاه فرهنگ و دانش بوده و در عرصه‌های گوناگون تمدن انسانی سهمی به‌سزا داشته است. زنان در پهلوی مردان در تعالی تمدن و دانش این خطه باستان، نقش ارزش‌مندی داشتند؛ چنان‌که گاه‌گاهی خوب درخشیدند و آثار ارزنده‌ی نیز برای دیگران به یادگار گذاشته‌اند. یکی از زنان فرهیخته هریوا در قرن پنجم هجری بی‌بی ام‌الفضل هرثمیه هروی بوده، که شاید نام‌دارترین زن آن دوران شمرده شود. وی محدثی بوده که شخصیت‌های بزرگ و عالمان فرهیخته‌ی از اطراف هرات به نزدش می‌آمدند؛ از وی حدیث می‌شنیدند و علم می‌آموختند.

سهم ام‌الفضل در روایت حدیث برارزنده بوده و از وی اثری به یادگار مانده، که بخش قابل‌اعتنایی از احادیث نبوی را در خود احتوا کرده است؛ اما تا هم‌اکنون در مورد شخصیت و جای‌گاه ام‌الفضل هروی، چنان‌که باید سخنی گفته نشده و پژوهشی صورت نگرفته است. این نوشته به معرفی بی‌بی ام‌الفضل هروی پرداخته، نقش و جای‌گاه وی در روایت حدیث نبوی را به پژوهش گرفته و تبیین می‌کند.

اهمیت این تحقیق در آن است که کار کوچکی در احیای مفاخر دانش و تمدن هرات دانسته می‌شود؛ سهم زنان در عرصه روایت حدیث نبوی را آیین‌داری می‌نماید؛ توانایی زنان در حوزه علوم اسلامی را به اثبات می‌رساند و میان گذشته و آینده پیوند برقرار می‌سازد.

در مورد بی‌بی ام‌الفضل هروی و جای‌گاه او در روایت حدیث، پژوهش متمرکز و مفصل صورت نگرفته است. عبدالرحمن بن عبدالجبار فریوایی به تخریج و تحقیق احادیث «جزء بی‌بی بنت عبدالصمد»، یعنی همین ام‌الفضل هروی پرداخته است. وی در مقدمه آن اثر به بیان زندگی‌نامه بی‌بی ام‌الفضل پرداخته، که بسیار کوتاه است (فریوایی، ۱۴۰۶: ۸ - ۹). تحقیق مذکور، هرچند برای مقدمه آن اثر ارزنده است؛ اما در شناسایی و تبیین جای‌گاه ام‌الفضل در حدیث و روایت، کافی شمرده نمی‌شود. نوشته حاضر در پی پرکردن این خلأ به رشته تحریر در آمده است.

هدف انجام تحقیق حاضر این است که: شخصیت بی‌بی ام‌الفضل هروی به حیث یکی از زنان بزرگ و دانش‌مند هریوا به معرفی گرفته شود؛ سهم و جای‌گاه وی در عرصه آموزش و روایت حدیث نبوی، برارزنده گردد و میراث علمی وی برای امروزیان شناسایی و تبیین شود.

این نوشته به این پرسش‌ها پاسخ خواهد داد که: بی‌بی ام‌الفضل هروی چه کسی بوده و در کجا می‌زیسته است؟ نقش و سهم وی در آموزش و روایت حدیث چه گونه بوده؟ چه میراث علمی از وی به ارث مانده و چه ارزشی در عرصه روایت دارد؟

روش پژوهش در این مقاله، کتاب‌خانه‌یی و از نوع کیفی است؛ چه تبیین جای‌گاه ام‌الفضل هدفی است که آن را می‌توان با معیار روایت حدیث و از لابه‌لای آثار حدیثی به پژوهش گرفت؛ لذا داده‌های این تحقیق، از نحوه روایت حدیث در آن آثار به دست آمده و مورد تحلیل و ارزش‌یابی قرار گرفته شده است.

۲. شخصیت و نسب ام‌الفضل هروی

در مورد معرفی بی‌بی ام‌الفضل هروی در منابع گوناگون، به‌گونه گذرا سخن زده شده است. امام ذهبی در سیر اعلام النبلاء (۱۴۰۵: ۱۸ / ۴۰۳) نام و نسب وی را به‌گونه «شیخه سال مند و مُسند و ثقه، ام‌الفضل و ام‌عزّی بی‌بی بنت عبدالصمد بن علی بن محمد هرثمی هروی» ثبت کرده است. همین مشخصات نام و نسب را ابن ابی‌سعدی در «الوافی بالوفیات» (۱۴۲۰: ۱۰ / ۲۲۳) و قاسم بن یوسف التجیبی در «برنامج التجیبی» (۱۹۸۱: ۱۹۵-۱۹۶) ثبت و یادآوری کرده‌اند.

نام و کلمه «بی‌بی» در زبان فارسی دری، «زن نیکو و خاتون خانه را گویند... اصلاً از ترکی شرقی است» (ده‌خدا: بی‌بی). این نام از کلمات مستعمل در زبان فارسی دری است و بر زنان بزرگوار و محترمی اطلاق می‌شود، که صاحب عزّ، وقار، دانش و معرفت‌اند. اما دو نام؛ «ام‌عزّی» (به کسر عین و زاء) و «ام‌الفضل» کنیه وی بوده، که ممکن است فرزندان بدین دو نام داشته است. اما این که وی را «هرثمیّه» گفته‌اند، نسبتی به «هرثم» دارد و کلمه «هرثم»، معنای حیوان شیر را افاده می‌کند (لبابیدی، بی‌تا: ۶۶ و ۶۷). معلوم نیست و در کدام منبعی ذکر نگردیده، که چه‌گونه و روی چه مناسبتی، بی‌بی ام‌الفضل بدین نام و لقب، منسوب شده است؛ ازسوی دیگر، جز لقب «بی‌بی» و دو نام کنیه «ام‌الفضل» و «ام‌عزّی» که یادآوری شد، نام محض بی‌بی در تذکره‌ها، تراجم، در کتاب‌های حدیث و منابع دیگر اهل علم، ذکر نشده است؛ لذا معلوم نیست و تشخیص داده نشده، که نام محض بی‌بی ام‌الفضل چه بوده است.

۳. تاریخ زنده‌گی و سال وفات

بی‌بی ام‌الفضل از زنان دانش‌مند و محدث هرات در قرن پنجم هجری قمری بوده است. ابن ابی‌سعدی در «الوافی بالوفیات» (۱۴۲۰: ۱۰ / ۲۲۳) تاریخ وفات وی را سال ۴۴۷هـ.ق. ذکر کرده است؛ اما زرکلی در «الاعلام» (۲۰۰۲: ۸۰ / ۲) تولد وی را در سال ۳۸۷هـ.ق. و سال وفات وی را در سال ۴۷۷هـ.ق. ذکر نموده، که درست‌تر دانسته می‌شود. محمد ابن الغزّی در «دیوان الاسلام» (۱۴۱۱: ۱ / ۲۰۹) نیز همین سال وفات را برای بی‌بی ام‌الفضل ثبت کرده است. بدین‌طریق معلوم می‌شود که ام‌الفضل، نود سال عمر یافته بوده است؛ چنان‌که برخی منابع (ذهبی، بی‌تا: ۲ / ۳۳۶) نیز عمر وی را

نود سال گفته و بر آن تصریح کرده‌اند. به دلیل همین امر بوده که اهل علم (ذهبی، ۱۴۰۵: ۱۸ / ۴۰۳) از بی بی ام‌الفضل به لقب «الشیخة المعمره = زن پیر سال‌مند» یاد کرده‌اند.

بدین طریق که گفته آمد، بی بی ام‌الفضل هروی از زنان دانش‌مند هرات در قرن پنجم هجری بوده که از طول عمر برخوردار شده بوده، با نود سال عمر در سال ۴۷۷ هجری زنده‌گی را بدرود گفته است. هیچ منبعی از محل دفن وی یاد نکرده است؛ اما با توجه به این که مسافرتی برای وی ثبت نشده، به گمان غالب باید در محل زنده‌گی خود همان روستای «غشه» که از آن بحث خواهد شد، به خاک سپرده شده باشد.

۴. مولد و منشأ ام‌الفضل

برخی منابع از جمله امام ذهبی در تاریخ‌الاسلام (۱۴۱۳: ۳۲ / ۱۸۹) به نقل از سمعانی، ام‌الفضل را «اهل "بخشه" روستایی با فاصله چهار فرسخ از شهر هرات» معرفی کرده‌اند. وی هم‌چنان همین سخنش را در کتابش *سیر اعلام النبلاء* (۱۴۰۵: ۱۸، ۴۰۴) نیز ثبت کرده و گزارش داده است. به همین گونه به نقل از همین منابع، در مقدمه «جزء بی بی بنت عبدالصمد» (فریوایی، ۱۴۰۶: ۸ - ۹) روستای «بخشه» جای‌گاه زنده‌گی و بودوباش بی بی ام‌الفضل هروی، معرفی شده است. باز منابع دیگری چون «دلیل مكتبة المرأة المسلمة» (حمدان، بی تا: ۷۵ / ۲) نیز جای‌گاه زنده‌گی بی بی بنت عبدالصمد را روستای «بخشه نزدیک هرات» یاد کرده‌اند.

در این برابر؛ اما خود ابوسعید سمعانی مروزی در «التحییر فی المعجم الکبیر» (۱۳۹۵: ۱ / ۳۹۷-۳۹۸) و در اثر دیگرش «المنتخب من معجم شیوخ السمعانی» (۱۴۱۷: ۹۹۳) بی بی ام‌الفضل را اهل روستای «غشه» معرفی داشته که کسانی مثل ابو عبدالله دارمی هروی در همان قریه از وی حدیث شنیده‌اند و علم آموخته‌اند.

کنج‌کاو در این دوگانه‌گی، اصل سخن را بر ملا می‌سازد. یعنی حقیقت این است که در برخ منابع یادآوری شده، لفظ «بِخْشَة» که متشکل از «ب» حرف جار و «خْشَة = غشه» بوده که نام اصلی روستای بی بی است؛ به گونه اشتباه، کلمه مفردی خوانده شده و به‌طور کامل نام آن روستا دانسته شده است. این درحالی است که روستای «غشه» نام قریه ام‌الفضل است؛ نه «بخشه». این اشتباه بدان دلیل صورت گرفته، که نویسندگان به اصل نام این روستا آگاهی نداشته‌اند.

نام مسکن ام‌الفضل را شماری دیگر از نویسندگان نیز متفاوت گزارش کردند. ابن عساکر در تاریخ دمشق (۱۴۱۵: ۱ / ۳۰۷)، بی بی هروی را به نام «ام‌الفضل بی بی بنت عبدالصمد بن علی بن محمد الهرثمیه الغشثیه بهراه» معرفی کرده، که منسوب به جایی به نام «غشته» معلوم می‌شود. وی

هم‌چنان در «معجم الشیوخ» نیز وی را با مشخصات «بی‌بی بنت عبدالصمد بن علی بن محمد الهرثیة الغشیة» (۱۴۲۱: ۱ / ۵۴۹) یاد نموده، که درست‌تر است.

شواهدی که امروز در دست است، بیش‌تر با سخن سمعانی در هر دو اثر مذکورش و نیز با سخن ابن عساکر در «معجم الشیوخ» مطابقت دارد و ثابت می‌سازد که جای‌گاه بی‌بی ام‌الفضل بنت عبدالصمد روستای «غشّه» هرات بوده، که فعلاً موجود است. روستای «غشّه» هم‌اکنون در شهرستان / ولسوالی انجیل ولایت هرات واقع است و به همین نام یاد می‌شود. این روستا، طبق آنچه نگارنده آن را بارها دیده، در جانب شرقی شهرستان / ولسوالی معروف انجیل ولایت هرات در سمت شرقی منطقه امام شش‌نور موقعیت دارد؛ طوری که از جانب شمال به دشت ده‌کنار، از جانب جنوب به روستای سرآسیاب، از سمت شرق به قریه لکنی و از سمت غرب به روستای شادی‌جام، متصل و محاط است.

هم‌چنان که تذکر رفت، این امر ثابت است که بی‌بی ام‌الفضل در همین قریه، بودوباش داشته و به آموزش جزئی از احادیث پرداخته، که آن را از یکی از استادانش فرا گرفته بوده است. شماری از اهل دانش و معرفت بدان روستا می‌آمدند و این احادیث را از وی می‌شنیدند و می‌آموختند؛ اما در آنچه از زنده‌گی‌نامه وی در دست است، تصریح نشده که ام‌الفضل متولد همان روستا بوده یا خیر. ظاهراً به‌نظر می‌رسد، که وی در اصل از همان منطقه بوده است؛ چه در هیچ منبعی تصریح نشده که مولد وی جای دیگری بوده باشد.

۵. استادان و آموزش حدیث

بی‌بی ام‌الفضل هروی از محدثان معروف زمان خود بوده است. مطالعه زنده‌گی‌نامه وی در برخی منابع و نیز اسناد روایاتش می‌رساند، که وی نزد یکی از محدثان معروف زمانش؛ یعنی ابن ابی‌شریح هروی حدیث آموخته است. ابن عساکر در تاریخ دمشق (۱۴۲۱: ۱ / ۴۲۷ و ۵۴۹) و امام ذهبی در سیر اعلام النبلاء (۱۴۰۵: ۱۸ / ۴۰۳) ابوشریح را از مشایخی دانستند، که بی‌بی ام‌الفضل از وی حدیث روایت کرده و وی استاد ام‌الفضل در روایت بوده است؛ طوری که به روایت رساله عالی از احادیث وی شهرت یافته است.

این یگانه استاد و شیخ ام‌الفضل بی‌بی هروی، به اساس بیان امام ذهبی در سیر اعلام النبلاء (۱۴۰۵: ۱۶ / ۵۲۶-۵۲۷)، یگانه استاد بی‌بی ام‌الفضل هروی، ابومحمد عبدالرحمن بن احمد بن محمد بن احمد بن یحیی بن مخلد بن عبدالرحمن بن مغیره بن ثابت انصاری هروی، معروف به ابن ابی‌شریح بوده، که به عناوینی چون امام، پیش‌وا، محدث متَّبِع، مسِنَد و دانش‌مند هرات شناخته شده است. ابن ابی‌شریح به‌اساس بیان زرکلی در الاعلام (۲۰۰۲: ۳ / ۲۹۴) متولد سال ۳۰۷ و متوفای سال

۳۹۲ هـ.ق. بوده، که مُسند خراسان در زمانش شناخته می‌شده و آثار علمی‌بی به نام‌های «المسائل الشرعیة» و «جزء فیہ احادیث ابی محمد» داشته، که در کتاب‌خانه ظاهریه دمشق محفوظ است. در معجم‌المؤلفین از شخص دیگری به نام «محمد انصاری» (بی‌تا: ۱۳ / ۳۷۷) نام برده شده، که گویا ام‌الفضل از وی نیز روایت حدیث کرده، که ظاهراً همان ابومحمد ابن ابی‌شریح خواهد بود. چه در هیچ منبع دیگری، جز ابن ابی‌شریح، به حیث شیخ روایت بی‌بی ام‌الفضل ثبت نشده است. بدین طریق، بی‌بی ام‌الفضل هروی، مجموعه حدیثی را از ابن ابی‌شریح رحمه الله، که از محدثان معروف آن دوران بوده، فرا گرفته بود، سپس سایر محدثان آن جزء حدیث را، که در مورد آن بحث خواهد شد، از وی شنیدند و آموختند. امام ذهبی در تاریخ‌الاسلام (۱۴۱۳: ۳۲ / ۱۸۹) ضمن این‌که وی را زنی صالحه و عقیقه معرفی داشته، ابراز می‌دارد که جزء حدیث ابن ابی‌شریح در نزدش بوده، که در عصر خویش به روایت آن تفرد داشته است.

بدین طریق از بیان تذکره‌نویسان دو چیز دانسته می‌شود. یکی این‌که بی‌بی ام‌الفضل تنها از ابن ابی‌شریح حدیث شنیده و روایت کرده است. دوم این‌که جزء احادیث روایت‌شده از ابن ابی‌شریح، تنها در نزد بی‌بی ام‌الفضل بوده و سایر اهل حدیث، فقط از وی شنیدند و روایت نموده‌اند.

۶. معروف‌ترین شاگردان روایت حدیث

بی‌بی ام‌الفضل شاگردان زیادی داشته، که از وی حدیث شنیدند و به نقل روایات وی به دیگران پرداخته‌اند. امام ذهبی ضمن یادآوری برخی شاگردان وی، ابراز داشته، که خلق کثیری از وی حدیث شنیدند (۱۴۰۵: ۱۸ / ۴۰۳). شماری از معروف‌ترین شاگردان وی، که از او حدیث شنیدند در این‌جا یادآوری می‌شوند:

ابوالحارث عبدالرحمن بن فرخ بن عبدالله هندی هروی معروف به مقری، که استاد ابن عساکر نیز بوده است (ابن عساکر، ۱۴۲۱: ۱ / ۵۴۹).

ابوالفتح عبدالجبار بن ابی‌سعد بن ابی‌القاسم دهان طیب هروی، که شیخ سال‌مندی بوده است (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۷ / ۳۶۴).

ابوالعلاء صاعد بن ابی‌الفضل بن ابی‌عثمان شعبی مالینی هروی، که شاگرد بی‌بی ام‌الفضل و شیخ ابن عساکر بوده است (ابن عساکر، ۱۴۲۱: ۱ / ۴۲۷).

ابوالفتح محمد بن عبدالله بن ابی‌سعد واعظ صوفی، ملقب به شیرازی، که در نبادان (نوبادام) هرات زنده‌گی می‌کرده و از یاران شیخ‌الاسلام خواجه عبدالله انصاری بوده است. وی به دلیل آن‌که در خردسالی شیراز را دوست داشته، شیرازی لقب یافته است (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۷ / ۳۷۶).

ابوالفضل سعید بن محمد بن بن ابی علی قرشی طبیب، که از هرات بوده (سمعی، ۱۳۹۵: ۱/۳۱۰) و از ام‌الفضل حدیث شنیده بود.

ابوالفتح محمد بن علی بن عبدالله مضرى هروی، که امام ذهبی (۱۴۱۳: ۳۶/۱۸۸) وی را شاگرد ام‌الفضل به‌شمار آورده است.

ابوالوقت عبدالاول صوفی سجزی مالینی هروی (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۸/۱۱۳؛ کحالة، بی‌تا: ۱۳/۳۷۷) که از بزرگان دانش و معرفت هرات بوده است.

ابوعبدالله عبدالرحمن بن عبدالرحیم بن ابی احمد محمد بن ابی‌القاسم دارمی هروی (۴۶۴-۵۴۱ هـ ق) نائب خطیب مسجد جامع بزرگ هرات (سمعی، ۱۳۹۵: ۱/۳۹۷).

عبدالرحمن بن موفق بن ابی نصر دیوقانی حنفی هروی (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۷/۱۹۲) این دیوقان در غرب شهر هرات واقع است، که اکنون به نام «دیوانچه» یاد می‌شود.

ابومنصور فتح بن شجاع بن محمد شاذمانی (شایمنی، یا شادیجامی؟) (ابن عساکر، ۱۴۲۱: ۲/۸۱۱). ای قابل تحقیق است که وی آیا از «شادیجام» قریه‌یی از قریه‌های هرات بوده؟ یا از «شایمنه» که قریه دیگری از هرات است.

وجیه بن طاهر بن محمد بن محمد بن احمد بن یوسف بن محمد بن مرزبان شحامی (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۷/۹۲؛ ذهبی، ۱۴۰۵: ۲۰/۱۰۹).

ابومحمد عبد الجلیل بن ابی سعد منصور معدل هروی (ذهبی، ۱۴۱۳: ۳۲/۱۸۹) و وی آخرین کس از اصحاب بی‌بی ام‌الفضل خوانده شده، که از وی حدیث شنیده بوده است (ذهبی، بی‌تا: ۳/۳۷).

ابوجعفر محمد بن حسن صیدلانی اصفهانی، که از بی‌بی ام‌الفضل هرثمیه هروی اجازه روایت حدیث جزء وی را دریافته بود. ابن العماد العکری در «شذرات الذهب» (۱۴۰۶: ۶/۳۳۷) از اجازه وی از بی‌بی هروی یاد کرده و صیدلانی را معاصر و شاگرد شیخ‌الاسلام انصاری نیز خوانده است.

این بود شماری از معروف‌ترین شاگردان بی‌بی ام‌الفضل هروی، که در برخی منابع نام شان آمده است. اینان همه به روستای غشه می‌آمدند و جزء مشتمل بر حدیثی را از وی می‌شنیدند، که او از شیخ بزرگ‌وارش ابن ابی شریح، شنیده بوده و در نزد خود داشته است.

۷. جای‌گاه و نقش بی‌بی در روایت حدیث

بی‌بی ام‌الفضل در هنگام حیات خود جای‌گاه ارزش‌مندی در روایت حدیث در نزد اهل علم داشته است. برخ منابع (حمدان، بی‌تا: ۲/۷۵) ثبت کرده‌اند، که شمار زیادی از اهل حدیث، از جاهای دور و نزدیک به قریه غشه می‌آمدند تا از بی‌بی ام‌الفضل هروی، حدیث بی‌آموزند و استفاده ببرند. این بدان

دلیل بوده، که وی در روستای غشه زنده گی می‌نموده، به دلیل محدودیت امکانات برای زنان، طالبان حدیث نبوی برای سماع حدیث بدان روستا حضور می‌یافتند.

جای‌گاه بی‌بی ام‌الفضل در روایت حدیث، به‌ویژه در روایات جزء احادیث ابن ابی‌شریح، به حدی بالا و قابل اعتماد بوده، که شخصیت‌های بزرگی نزدش حضور می‌یافتند و حدیث می‌آموختند. هرچند جایگاه زنده گی و بودوباش بی‌بی بنت عبدالصمد، روستای غشه به فاصله بیست کیلو متر از شهر هرات بوده؛ اما دیده می‌شود، قرار گفته سمعانی در «التحییر فی المعجم الکبیر» (۱۳۹۵: ۱/ ۳۹۷) ابوعبدالله دارمی هروی (۴۶۴ - ۵۴۱ ه. ق)، که نائب خطیب نمازهای جمعه در شهر هرات بوده، با وجود فاصله زیاد به قریه غشه می‌رفته و از ام‌الفضل بی‌بی بنت عبدالصمد، حدیث می‌شنیده است.

زرکلی در اثر معروفش «الاعلام» (۲۰۰۲م: ۸۰/ ۲) به نقل از زبیدی، درباره ام‌الفضل گفته است، که «عالم به حدیث نبوی است، در روایت جزء حدیث خویش در عصر خود متفرد است و حدیث وی عالی است». امام ذهبی در سیر اعلام النبلاء (۱۴۰۵: ۱۸/ ۴۰۴) و نیز در اثر دیگرش «المعین فی طبقات المحدثین» (۱۴۰۴: ۱۳۷) از نقاد اسناد و روایت، وی را شیخه سال مند و مسنده هرات خوانده است.

۸. میراث علمی و روایی ام‌الفضل هروی

میراث علمی و روایی بی‌بی ام‌الفضل یگانه اثری است، تحت نام «جزء بی‌بی بنت عبدالصمد الهرویه الهرثمیه»، که از وی به‌جا مانده و امروز به دسترس اهل علم قرار دارد. این جزء حدیث ام‌الفضل توسط شیخ شرف‌الدین عیسی بن عبدالرحمن بن معالی بن حمد مطعم، از شیخ صالح، ابوالمنجا عبدالله بن عمر بن علی بن زید، از ابوالوقت عبدالاول بن عیسی بن شعیب سگری هروی از ام‌الفضل بی‌بی بنت عبدالصمد بن علی بن محمد بن عبدالرحیم هرثمیه هروی روایت شده و ام‌الفضل هروی آن را از ابومحمد عبدالرحمن بن احمد بن محمد بن احمد بن یحیی بن مخلد بن عبدالرحمن بن مغیره بن ثابت انصاری، معروف به ابن ابی‌شریح هروی روایت کرده است (بی‌بی ام‌الفضل، ۱۹۸۶: ۲۹). سپس این احادیث را ابن ابی‌شریح از شیوخ متفاوت و گوناگونی روایت کرده، که به‌گونه مرفوع به پیامبر صلی الله علیه وسلم می‌رسد.

در جزء بی‌بی ام‌الفضل، که در دست است و به‌گونه مسلسل با اسناد به مشایخ حدیث رسیده و خوانده شده، به تعداد ۱۱۹ روایت ثبت و نقل شده است (همان: ۱/ ۸۴). نخستین حدیث این جزوه حدیثی به روایت عائشه رضی الله عنه است، که پیامبر صلی الله علیه وسلم فرمودند: «التمسوا الرزق فی خبایا الأرض / روزی را در مواضع پوشیده زمین جست‌وجو کنید» (همان: ۲۹)؛ و آخرین حدیث آن روایتی است منسوب به پیامبر صلی الله علیه وسلم که: «إن لكل شیء زکاة و زکاة الدار بیات الضیافة / همانا برای

هرچیزی زکاتی است و زکات سرای، مهمان‌خانه است» (همان: ۸۴ / ۱). بعد از روایت این حدیث، سخن نهروانی نقل شده، که گفته است: «هَذَا حَدِيثٌ مُنْكَرٌ / این حدیثی منکر است». جزوه حدیثی بی بی ام‌الفضل با تحقیق و مقدمه عبدالرحمن بن عبدالجبار فریوایی در سال ۱۹۸۶ توسط مؤسسه نشراتی «دار الخلفاء للكتاب الاسلامی» در کشور کویت به چاپ رسیده و در دسترس اهل علم قرار گرفته است.

۹. جای‌گاه بی بی ام‌الفضل و احادیث وی در نزد اهل حدیث

شمار زیادی از محققان اهل حدیث از خود ام‌الفضل و از این یگانه جزء حدیثی وی به نیکی یاد کرده‌اند. به همین‌گونه کتاب «جزء بی بی بنت عبدالصمد هروی» در نزد اهل حدیث و محققان، ارزش ویژه‌ی داشته و مورد اعتنای شان قرار گرفته است. برخ محدثان صاحب آثار در کتاب‌های حدیث و تألیفات شان از روایات بی بی ام‌الفضل بهره جُستند و استفاده برده‌اند. در زیر دیدگاه اهل علم درباره ام‌الفضل و حدیث او تبیین می‌شود و نیز از کسانی که از روایات وی در آثارشان استفاده کردند، یاد می‌گردد.

حافظ ابوالفضل احمد ابن حجر عسقلانی (م: ۸۵۲ هـ.ق) در اثرش «المعجم المفهرس» (۱۴۱۸: ۲۵۰) از «جزء بی بی ام‌الفضل» یاد کرده و گفته است که آن را بر شیخ ابی اسحاق تنوخی دوبار خواندم. یک‌بار به اجازه‌اش از عیسی بن عبدالرحمن مطعم و یک‌بار به اساس سماع وی، به طریقی که آن را از ابی‌العباس بن ابی‌طالب با سلسله شیوخی از ابی‌الوقت عبدالاول بن عیسی از بی بی بنت عبدالصمد هرثمی هروی فرا گرفته است.

احادیث جزء بی بی در کتاب «الأحادیث المختارة» تألیف ضیاء‌الدین عبدالواحد مقدسی (۱۴۲۰: ۷ / ۲۵۱) که از دانش‌مندان قرن هفتم هجری است، روایت شده و نقل گردیده است.

عبدالرحمن ابن‌الجوزی از دانش‌مندان معروف قرن ششم هجری در اثرش «مثیر العزم الساکن الی أشرف الأماكن» (۱۴۱۵: ۱ / ۲۹۱) در باب فضایل به‌ترین انفاق و صدقه از روایات ام‌الفضل در جزء بی بی بهره برده و آن‌ها را نقل کرده است.

به همین‌گونه سمعانی در کتاب «فضائل الشام» (۱۴۱۲: ۳۳)؛ ابوخص عمر بن محمد معروف به ابن‌الحاجب، در کتاب «عوالی مالک» (۱۹۹۸: ۳۶۵)؛ ابوالمنجی عبدالله بن عمر قرز در کتاب «مشیخة ابن‌المنجی» (۱۴۲۵: ۳۸۲ - ۳۸۳)؛ محمد بن عبدالمنعم معروف به ابن‌حامل در اثر حدیثی به نام «احادیث عوال من مسموعات ابن‌هامل» (۲۰۰۹ م: ۵۸)؛ احمد بن محمد ابن‌الظاهر حنفی در «مشیخة ابن‌البخاری» در مواضع متعددی (۱۴۱۹: ۲ / ۸۷۳، ۱۶۱۵ / ۳، ۱۶۱۹، ۱۶۳۲، ۱۶۴۰)؛ عبدالقادر بن محمد یونینی در «مشیخة محیی‌الدین الیونینی» (۱۴۲۳: ۵۶)؛ ابوسعید خلیل علائی در «إثارة الفوائد» (۱۴۲۵: ۱ / ۶۶، ۲ / ۵۸۱)؛ و نیز در اثر دیگرش «بغیة

المتمس في سبایات حدیث الإمام مالك بن أنس» (۱۴۰۵: ۹۸، ۱۱۷، ۱۳۰)؛ تقی الدین محمد بعلبکی در «حدیث التقی بن المجد» (۱۴۲۱: ۳۵۱)؛ حافظ ابن حجر عسقلانی در «الأمالی الحلیبیه» (۱۹۹۶: ۵۲)؛ و نیز در اثر دیگرش «الأمالی المطلقة» (۱۴۱۶: ۳۷ - ۹۵)؛ ابن الرسام احمد بن ابی بکر در «الأربعین من الأحادیث النبویة» (بی تا: ۲۸)، همه احادیث بی بی ام الفضل هروی را به روایت از ابن ابی شریح استاد وی در آثار شان وارد آورده و نقل کرده اند. توجه و اعتنای دانش مندان به یگانه اثر بی بی ام الفضل و استفاده از روایات آن می رساند که اهل حدیث، برای ام الفضل و روایات او ارزش قائل بودند، و او را مورد اعتماد می شمردند. از این رو روایات او را پذیرفتند و به نقل آن ها در آثار و تألیفات شان پرداختند.

۱۰. نقد احادیث جزء بی بی ام الفضل

برخی احادیث موجود در جزء بی بی بنت عبدالصمد از سوی برخی از ناقدان روایات حدیث، مورد نقد قرار گرفته و ضعیف، بل که غیر صحیح دانسته شده است؛ البته این ضعف و نقد به دلیل وجود برخی روایانی است که در سلسله اسناد حدیث آمده اند و غیر ثقه دانسته شده اند.

در جزء بی بی که هم اکنون موجود است، حدیثی طولانی نقل شده (۱۹۸۶: ۷۶ - شماره ۱۰۵)، که محتوای آن را مناظره میان ابوبکر صدیق و عمر فاروق ^{رضی الله عنهما} شکل داده، که گویا در باب تقدیر خیر و شر، که آیا هر دو از جانب الله است یا خیر، بحث نموده اند. در آن حدیث آمده، که گویا مشاجره آن دو به پیامبر ^{صلی الله علیه وسلم} رسید. سپس پیامبر ^{صلی الله علیه وسلم} فرمودند، که جبرئیل و میکائیل ^{علیهما السلام} نخستین کسانی بودند، که در این باب مشاجره کرده بودند و سپس اسرافیل ^{علیه السلام} را حکم قرار دادند و او حکم کرد که تقدیر خیر و شر از جانب الله متعال است.

عبدالرحمن ابن الجوزی از دانش مندان قرن ششم و از نقادان حدیث، این حدیث را با اسناد جزء بی بی در کتابش «الموضوعات» (۱۳۸۶: ۱ / ۲۷۴) نقل کرده و بعد از آن گفته که «این حدیث بدون شک، موضوع است و کسی که متهم به وضع آن شده، ابوزکریا یحیی است. ابن معین گفته، که او دجال این امت است. ابن عدی گفته، که حدیث وضع می نموده و دزدی می کرده است».

به همین گونه در جزء بی بی حدیثی است به روایت بی بی ام الفضل از ابن ابی شریح از عبدالله بن محمد از داود بن رشید از محمد بن ربیع از ابراهیم بن یزید از عمر بن دینار از طاوس از ابن عباس از پیامبر ^{صلی الله علیه وسلم} که گویا فرمودند: «مَا أَنْفَقْتُ الْوَرَقَ فِي شَيْءٍ أَفْضَلَ مِنْ نَحِيرَةِ فِي يَوْمِ عِيدٍ/ پول در هیچ چیزی خرج نمی شود که به تر از گوسفند ذبح شده در روز عید باشد» (۱۹۸۶: ۶۴ - ۸۲).

ابن الجوزی در اثر دیگرش به نام «العلل المتناهیة في الأحادیث الواهیة» (۱۴۰۱: ۷۸ / ۲، شماره ۹۳۵) ضمن نقل این روایت، گفته است، که «این حدیثی است که صحیح نیست؛ احمد و نسائی گفته اند؛ ابراهیم بن یزید متروک است؛ یحیی گفته است؛ چیزی نیست».

در این برابر در مورد حدیث مناظره ابوبکر و عمر رضی‌الله‌عنهما، امام ذهبی در تاریخ الاسلام (۱۴۱۲: ۱۹۰/۳۲) گفته است که «برخی بزرگواران در جزء بی‌بی ام‌الفضل حدیث موضوعی را وارد ساختند». سپس حدیث مذکور را یادآور شده (همان: ۱۹۱) و در نهایت گفته است: این حدیث را سنجیدم، دیدم همانند اقوال طریقتی‌هاست؛ لذا به وضع آن یقین نمودم. سپس علاوه کرده که ظاهراً این حدیث را برخی از دروغ‌گویان بر آن علاوه نموده‌اند.

از آن‌چه نقل شد دانسته می‌شود، که بیان ابن‌الجوزی و امام ذهبی در آثارشان، بیان‌گر این است که شماری از احادیث جزء بی‌بی ام‌الفضل، قابل نقد هستند و این هم‌چنان است که برخی از روایات موجود در دیگر کتب حدیث به شمول سنن اربعه نیز قابل نقد اند و از طرف ناقدان حدیث، علمای جرح، تعدیل، مورد بازبینی و نقد قرار گرفتند؛ حتا غیر صحیح دانسته شدند.

۱۱. نتیجه‌گیری

از آن‌چه در خلال مباحث این مقاله گفته آمد، به نتایجی بدین‌قرار دست یافته می‌شود: زنان دانش‌مند و فرهیخته هریوازمین در دانش و تمدن سرزمین باستانی هرات در طول تاریخ، سهیم بوده‌اند و می‌توان ادعا کرد که سهم خوبی داشته‌اند؛ چنان‌که در دانش و فرهنگ در سطح منطقه و جهان شهرت یافتند.

یکی از آن زنان فرهیخته و دانش‌مند دیار هریوا، بی‌بی ام‌الفضل بنت عبدالصمد هروی بوده، که در قرن پنجم هجری می‌زیسته است. وی به روایت حدیث می‌پرداخته و در این رشته از علم، جای‌گاه والایی را از آن خود ساخته بوده؛ چنان‌که شخصیت‌های بزرگی از اطراف و اکناف هرات به‌منظور طلب علم، نزدش می‌آمدند و از وی حدیث می‌شنیدند و روایت می‌آموختند.

بی‌بی ام‌الفضل هروی از روستای «غشه» ولایت هرات بوده است. این روستا در شرق شهر هرات موقعیت دارد، که مربوط شهرستان / ولسوالی انجیل هرات است و همین حالا به همان نام یاد می‌شود و معروف است.

از بی‌بی ام‌الفضل اثری در حدیث نبوی به‌جا مانده، که به نام «جزء بی‌بی بنت عبد الصمد الهرویة الیه‌رثمیه» یاد شده و این اثر، جای‌گاه علمی ام‌الفضل در روایت حدیث را آینه‌داری می‌نماید. سهم بی‌بی ام‌الفضل در روایت حدیث به حدی است که شمار زیادی از علمای علم حدیث و دانش‌مندان جرح و تعدیل از وی به نیکی یاد کردند و او را شخصیت مورد اعتماد در روایت حدیث دانستند.

شهرت بی‌بی ام‌الفضل در دانش روایت حدیث، آن‌هم در قرن پنجم هجری، همان‌گونه که جای‌گاه هرات در دانش و تمدن را آینه‌داری می‌کند، این حقیقت را نیز به اثبات می‌رساند که زنان

می‌توانند جای‌گاه متعالی را در علوم گوناگون به دست آورند و تحصیل علم برای زنان هیچ مانع شرعی نداشته و ندارد؛ از همین رو، همه علمای بزرگ اسلام از این زن فرهیخته به نام نیک و جای‌گاه بلند یادآوری نمودند.

ORCID

Fazlurrahman Faqih

<https://orcid.org/0009-0004-6748-1387>

سرچشمه‌ها

۱. ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد. (۱۳۸۶-۱۳۸۸ه.ق). **الموضوعات**. ضبط و تقدیم و تحقیق: عبد الرحمن محمد عثمان. ج ۱. ناشر: محمد عبد المحسن صاحب المكتبة السلفية بالمدينة المنورة.
۲. ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد. (۱۴۰۱هـ/۱۹۸۱م). **العلل المتناهية في الأحاديث الواهية**. تحقیق: إرشاد الحق الأثری. ج ۲. پاکستان: فیصل آباد، إدارة العلوم الأثرية.
۳. ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد. (۱۴۱۵هـ - ۱۹۹۵م). **مثير العزم الساكن الى اشرف الأماكن**. تحقیق: مرزوق علی إبراهيم. تقدیم: حماد بن محمد الأنصاری. ج ۱. ناشر: دار الیرابة.
۴. ابن الحاجب، ابوحفص عزالدین عمر بن محمد بن منصور. (۱۹۹۸م). **عوالي مالك رواية عمر بن الحاجب**. تحقیق: محمد الحاج الناصر. ج ۲. ناشر: دار الغرب الإسلامی.
۵. ابن الرسام، احمد بن ابی بكر بن علی بن اسماعیل. (بی تا). **الأربعین من الأحاديث النبوية عن أربعین من مشائخ الإسلام مروية - مخطوط**. أعدہ للشاملة: أحمد الخضری.
۶. ابن الظاهری، جمال الدین احمد بن محمد بن عبدالله حنفی. (۱۴۱۹هـ). **مشيخة ابن البخاری**. تحقیق: عوض عتقی سعد الحازمی. ج ۱. مکه/ سعودی: دار عالم الفؤاد.
۷. ابن العماد العکری، عبد الحی بن أحمد بن محمد. (۱۴۰۶هـ - ۱۹۸۶م). **شذرات الذهب فی اخبار من ذهب**. تحقیق: محمود الأرناؤوط. ج ۱. بیروت - دمشق: دار ابن کثیر.
۸. ابن حجر عسقلانی، أبو الفضل احمد بن علی بن محمد بن احمد. (۱۴۱۸هـ-۱۹۹۸م). **المعجم المفهرس أو تجريد أسانيد الكتب المشهورة والأجزاء المنثورة**. تحقیق: محمد شکور میادینی. ج ۱. بیروت: مؤسسة الرسالة.
۹. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی بن محمد بن احمد. (۱۴۱۶هـ-۱۹۹۵م). **الأمالی المطلقة**. تحقیق: حمدی بن عبدالمجید بن إسماعیل السلفی. ج ۱. بیروت: المكتب الإسلامی.
۱۰. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی بن محمد بن احمد. (۱۹۹۶م). **الأمالی الحلیبة**. تحقیق: عواد خلف. ج ۱. بیروت: مؤسسة الیربان.

۱۱. ابن عساکر، علی بن حسن بن هبة الله. (۱۴۲۱ هـ - ۲۰۰۰ م). **معجم الشيوخ**. تحقیق وفاء تقی الدین. ج ۱. دمشق: دار البشائر.
۱۲. ابن عساکر، علی بن حسن بن هبة الله. (۱۴۱۵ هـ - ۱۹۹۵ م). **تاریخ دمشق**. تحقیق: عمرو بن غرامة العمری. ناشر: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.
۱۳. ابن هامل حرانی، محمد بن عبدالمنعم بن عمار. (۲۰۰۹ م). **جزء فيه أحاديث عوال من مسموعات ابن هامل**. تحقیق: ابو عبدالله حمزة الجزائری. ناشر: الدار الأثرية.
۱۴. بعلبکی، تقی الدین محمد بن محمد بن عیسی. (۱۴۲۱ هـ - ۲۰۰۱ م). **حدیث النقی بن المجد**. (مطبوع ضمن کتاب جمهرة الأجزاء الحديثية). اعتناء وتخریج: محمد زیاد عمر تكله، ج ۱. ریاض: مكتبة العبيكان.
۱۵. بی بی هروی، ام الفضل بنت عبدالصمد. (بی تا). **جزء بی بی بنت عبد الصمد الهروية الهرثمية**. تحقیق عبدالرحمن بن عبدالجبار فریوائی. کویت: دارالخلفاء للكتاب الاسلامی.
۱۶. تجیبی، قاسم بن یوسف بن محمد بن علی. (۱۹۸۱ م). **برنامج التجیبی**. تحقیق و اعداد: عبد الحفیظ منصور. تونس - لیبیا: الدار العربية للكتاب.
۱۷. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله کاتب حلبی. (۱۹۴۱ م). **كشف الظنون عن أسامی الكتب والفنون**. بغداد: مكتبة المثنی.
۱۸. حمدان، احمد بن عبدالعزيز السلیمان. (بی تا). **دلیل مكتبة المرأة المسلمة**. عربستان سعودی: وزارة الأوقاف السعودية بدون بیانات.
۱۹. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغتنامه دهخدا**. ج ۲ از دوره جدید. تهران: انتشارات دانش گاه تهران.
۲۰. ذهبی، ابو عبدالله محمد بن احمد بن عثمان بن قایماز. (۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م). **سیر أعلام النبلاء**. تحقیق: جمعی از محققان با اشراف شیخ شعيب الأرنؤوط. بیروت: مؤسسة الرسالة.
۲۱. ذهبی، شمس الدین أبو عبدالله محمد بن أحمد بن عثمان بن قایماز. (بی تا). **العبر فی خبر من غیر**. تحقیق: ابو هاجر محمد السعید بن بسیونی زغلول. بیروت: دار الكتب العلمیه.
۲۲. ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان بن قایماز. (۱۴۱۲ هـ - ۱۹۹۳ م). **تاریخ الإسلام و وفيات المشاهیر والأعلام**. تحقیق: عمر عبد السلام التدمری. ج ۲. بیروت: دار الكتاب العربی.
۲۳. زرکلی، خیرالدین بن محمود بن محمد. (۲۰۰۲ م). **الأعلام**. ج ۱۵: دار العلم للمالیین.
۲۴. سمعانی مروزی، ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور التمیمی. (۱۴۱۷ هـ - ۱۹۹۶ م). **المنتخب من معجم شیوخ السمعانی**. تحقیق: موفق بن عبدالله بن عبدالقادر. ج ۱. ریاض: دار عالم الكتب.
۲۵. سمعانی مروزی، عبدالکریم بن محمد بن منصور. (۱۳۹۵ هـ - ۱۹۷۵ م). **التحییر فی المعجم الكبير**. تحقیق: منيرة ناجی سالم. ج ۱. بغداد: ریاسة دیوان الأوقاف.
۲۶. سمعانی مروزی، عبدالکریم بن محمد بن منصور. (۱۴۱۲ هـ - ۱۹۹۲ م). **فضائل الشام**. تحقیق: عمرو علی عمر. ج ۱. ناشر: دار الثقافة العربية.

٢٧. صفدی، صلاح الدین خلیل بن ایبک بن عبدالله. (١٤٢٠هـ - ٢٠٠٠م). **الوافی بالوفیات**. تحقیق: احمد الأرنؤوط و ترکی مصطفی. بیروت: دار احیاء التراث.
٢٨. علائی، ابوسعید صلاح الدین خلیل بن کیکلدی بن عبدالله. (١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م). **بُغِیة المُلْتَمِسِ فِي سُبَاعِيَّاتِ حَدِيثِ الْإِمَامِ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ**. تحقیقه و تعلیق: حمدی عبدالمجید السلفی. ج ١. بیروت: عالم الكتب.
٢٩. علائی، ابوسعید صلاح الدین خلیل بن کیکلدی بن عبدالله. (١٤٢٥هـ - ٢٠٠٤م). **إثارة الفوائد المجموعة في الإشارة إلى الفرائد المسموعة**. تحقیق: مرزق بن هیاس آل مرزوق الزهرانی. ناشر: مكتبة العلوم والحكم.
٣٠. غزی، ابوالعالی شمس الدین محمد بن عبدالرحمن. (١٤١١هـ - ١٩٩٠م). **دیوان الإسلام**. تحقیق: سید کسروی حسن. ج ١. بیروت - لبنان: دار الكتب العلمية.
٣١. فربوایی، عبدالرحمن بن عبدالجبار. (بی تا). «مقدمه جزء بی بی بنت عبد الصمد الهرویه الهرثمیه». ج ١. کویت: دارالخلفاء للكتاب الاسلامی.
٣٢. قزاز، ابوالمنجی عبدالله بن عمر بن علی بن زید. (١٤٢٥هـ - ٢٠٠٤م). **مشیخة ابی المنجی**. تحقیق: عامر حسن صبری. ج ١. ناشر: مؤسسة الريان.
٣٣. کحاله، عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبدالغنی. (بی تا). **معجم المؤلفین**. بیروت: مكتبة المثنی. دار إحياء التراث العربی.
٣٤. لبایدی، احمد بن مصطفی. (بی تا). **اللطائف في اللغة = معجم أسماء الأشیاء**. قاهره: دار الفضيلة.
٣٥. مقدسی، ضیاء الدین ابوعبدالله محمد بن عبدالواحد. (١٤٢٠هـ - ٢٠٠٠م). **الأحاديث المختارة أو المستخرج من الأحاديث المختارة مما لم يخرجہ البخاري ومسلم في صحيحيهما**. ج ٣. دراسة و تحقیق: عبدالملک بن عبدالله بن دهیش. لبنان - بیروت: دار خضر للطباعة والنشر والتوزيع.
٣٦. یونینی، عبدالقادر بن محمد بن احمد بن حسین. (١٤٢٣هـ - ٢٠٠٢م). **مشیخة محیی الدین الیونینی**. تحقیق: عمر عبد السلام تدمری. ج ١. ناشر: المكتبة العصرية.

References

1. Ibn al-Jawzi, Abul Faraj Abd al-Rahman bin Ali bin Muhammad. (1388-1386 AH). Subjects. Recorded, presented and researched by: Abdul Rahman Mohammad Othman. Ch1. Publisher: Muhammad Abd al-Mohsen, owner of the Salafi library in Medina. (in Arabic)
2. Ibn al-Jawzi, Abul Faraj Abd al-Rahman bin Ali bin Muhammad. (1401 AH/1981 AD). Al-Allal al-Mutanahiyah in divine hadiths. Research: Irshad al-Haq Athari. Ch2. Pakistan: Faisalabad, Department of Archeology. (in Arabic)
3. Ibn al-Jawzi, Abul Faraj Abd al-Rahman bin Ali bin Muhammad. (1415 AH - 1995 AD). Saheeh al-Azm al-Sakin to Ashraf al-Maavin. Research: Marzouq Ali Ibrahim. Presented by: Hamad bin Muhammad Al-Ansari. Ch1. Publisher: Dar Al Raya. (in Arabic)

4. Ibn al-Hajib, Abu Hafs Izz al-Din Umar bin Muhammad bin Mansour. (1998). Awali Malik narrated by Umar bin Al-Hajjab. Research: Mohammad Al-Hajj Al-Nasser. Ch2. Publisher: Dar al-Gharb al-Islami. (in Arabic)
5. Ibn al-Rassam, Ahmad bin Abi Bakr bin Ali bin Ismail. (Beta). Al-Arbaeen Man Al-Ahadith al-Nabawiyyah An Arbaeen Man Mashaikh al-Islam Marwiya - Manuscript. Adah Lalshamla: Ahmed Al-Khazri. (in Arabic)
6. Ibn al-Zaheri, Jamal al-Din Ahmad bin Muhammad bin Abdullah Hanafi. (1419 AH). Sheikha Ibn al-Bukhari. Research: Awad Ataghi Saad Al-Hazmi. Ch1. Makkah/Saudi: Dar Alam Al-Fouad. (in Arabic)
7. Ibn al-Imad al-Akri, Abd al-Hay bin Ahmed bin Muhammad. (1406 AH - 1986 AD). Seeds of gold in my news. Research: Mahmoud Arnaout. Ch1. Beirut - Damascus: Dar Ibn Kathir. (in Arabic)
8. Ibn Hajar Asqlani, Abul Fazl Ahmad bin Ali bin Muhammad bin Ahmad. (1998-1418 AH). Al-Mujajm al-Mufars or easy abstract of famous books and published parts. Researcher: Mohammad Shakur Mayadini. Ch1. Beirut: Risala Foundation. (in Arabic)
9. Ibn Hajar Asqlani, Ahmad bin Ali bin Muhammad bin Ahmad. (1995-1416 AH). Al-Amali al-Muttaqa. Research: Hamdi bin Abdul Majeed bin Ismail al-Salfi. Ch1. Beirut: Al-Mahab Al-Islami. (in Arabic)
10. Ibn Hajar Asqlani, Ahmad bin Ali bin Muhammad bin Ahmad. (1996). Amali al-Halabiyyah Research: Awad Khalaf. Ch1. Beirut: Al-Ryan Foundation. (in Arabic)
11. Ibn Asaker, Ali bin Hasan bin Hibatullah. (1421 AH - 2000 AD). Al-Shayukh's dictionary The research of Wafa Taghiuddin. Ch1. Damascus: Dar al-Bashair. (in Arabic)
12. Ibn Asaker, Ali bin Hasan bin Heba Allah. (1415 AH - 1995 AD). History of Damascus. Researcher: Amr bin Gharama al-Amrowi. Publisher: Dar al-Fakr for printing and publishing and distribution. (in Arabic)
13. Ibn Hamel Harrani, Muhammad bin Abd al-Moneim bin Ammar. (2009 AD). Part of the hadiths of Awal, Ibn Hamel's audios. Research: Abu Abdullah Hamza al-Jaziri. Publisher: Eldar Athariya. (in Arabic)
14. Baalbaki, Taqi al-Dinin Muhammad bin Muhammad bin Isa. (1421 AH - 2001 AD). The hadith of al-Taqqi bin al-Majd. (published as part of the Jamrah Al-Hadithiya book). Supervision and graduation: Mohammad Ziyad Omar Tekla. Ch1. Riyadh: Ubaykan Library. (in Arabic)
15. Bibi Haravi, Umm al-Fazl bint Abdul Samad. (Beta). Part of Bibi bint Abdul Samad al-Haruyya al-Harthomiyya. The research of Abdul Rahman bin Abdul Jabbar Farivai. Kuwait: Dar Al-Khalifa for Islamic Books. (in Arabic)
16. Tajibi, Qasim bin Yusuf bin Muhammad bin Ali. (1981 AD). Response program. Research and numbers: Abdul Hafiz Mansour. Tunisia - Libya: Eldar Al Arabiya for the book. (in Arabic)
17. Haji Khalifa, Mustafa bin Abd Allah, a Halabi writer. (1941). Discovering the names of books and books. Baghdad: Al-Muthanna Library. (in Arabic)
18. Hamdan, Ahmad bin Abdulaziz al-Suleiman. (Beta). Reason of Muslim Women's Library. Saudi Arabia: Saudi Ministry of Endowments without data.
19. Dehkhoda, Ali Akbar. (1377). Dictionary of Dehkhoda. Ch2 of the new period. Tehran: Tehran University Press. (in Arabic)
20. Dhahabi, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad bin Uthman bin Qaymaz. (1405 AH / 1985 AD). The course of the nobility. Research: a group of researchers led by Sheikh Shoab Arnaout. Beirut: Risala Foundation. (in Arabic)
21. Dhahabi, Shams al-Din Abu Abdullah Muhammad bin Ahmed bin Uthman bin Qaymaz. (Beta). Al-Abar fi Khabar Man Ghabar. Researcher: Abu Hajar Muhammad Al-Saeed bin Basiuni Zaghoul. Beirut: Dar Kitub Al-Alamiya. (in Arabic)
22. Dhahabi, Muhammad bin Ahmed bin Uthman bin Qaymaz. (1412 AH - 1993 AD). The history of Islam and the deaths of celebrities and celebrities. Researcher: Omar Abdul Salam al-Tamori. Ch2. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (in Arabic)

23. Zarkali, Khairuddin bin Mahmoud bin Muhammad. (2002 AD). Flags Ch 15: Dar al-Alam for the Muslims. (in Arabic)
24. Samani Marozi, Abu Saad Abdul Karim bin Muhammad bin Mansour al-Tamimi. (1417 AH - 1996 AD). My selection from the book of Shaykh al-Samaani. Research: Muwafq bin Abdullah bin Abdul Qadir. Ch1. Riyadh: Dar Alam al-Katb. (in Arabic)
25. Samani Marozi, Abdul Karim bin Muhammad bin Mansour. (1395 AH-1975 AD). Al-Tahbeer Fi Al-Mu'jam al-Kabir. Researcher: Munira Naji Salem. Ch1. Baghdad: Head of Diwan Awqaf. (in Arabic)
26. Samani Marozi, Abdul Karim bin Muhammad bin Mansour. (1412 AH - 1992 AD). Fadael al-Sham Researcher: Amr Ali Omar. Ch1. Publisher: Dar al-Taqrif al-Arabiya. (in Arabic)
27. Safadi, Salah al-Din Khalil bin Aibak bin Abdullah. (1420 AH-2000 AD). Al-Wafi after death. Research: Ahmed Arnaout and Turki Mustafa. Beirut: Dar Rehya al-Trath. (in Arabic)
28. Ala'i, Abu Sa'id Salah al-Din Khalil bin Kikaldi bin Abdullah. (1405 AH - 1985 AD). Bughiya-e-al-multames in the seven-fold hadith of Imam Malik bin Anas. Research and commentary: Hamdi Abdul Majeed Al-Salfi. Ch1. Beirut: Alam al-Kutub. (in Arabic)
29. Ala'i, Abu Sa'id Salahuddin Khalil bin Kikaldi bin Abdullah. (1425 AH - 2004 AD). Exciting the benefits of the group in reference to Al-Fareed al-Masmu'a. Research: Marzoq bin Hayas al-Marzoq al-Zahrani. Publisher: Al-Uloom and Al-Hakem Library. (in Arabic)
30. Ghazi, Abul Ma'ali Shamsuddin Muhammad bin Abdul Rahman. (1411 AH - 1990 AD). Diwan of Islam Researcher: Seyed Kaseravi Hassan. Q1. Beirut - Lebanon: Dar al-Kutub al-Elamiya. (in Arabic)
31. Farivai, Abdul Rahman bin Abdul Jabbar. (Beta). "Introduction to the part of Bibi bint Abdul Samad al-Haruyya al-Harthomiyya". Q1. Kuwait: Dar al-Khalifa for Islamic books. (in Arabic)
32. Qazzaz, Abul Manji Abdullah bin Umar bin Ali bin Zayd. (1425 AH - 2004 AD). Sheikha Abi al-Manji. Researcher: Amer Hassan Sabri. Q1. Publisher: Al-Ryan Foundation. (in Arabic)
33. Kahaleh, Omar bin Reza bin Muhammad Ragheb bin Abdul Ghani. (Beta). Authors' dictionary Beirut: Al Muthani Library. Revival of Arabic heritage. (in Arabic)
34. Lababidi, Ahmed bin Mustafa. (Beta). Al-Lataef FAI-Laghga = the dictionary of nouns. Cairo: Dar Al-Fadilah. (in Arabic)
35. Moghdisi, Zia al-Din Abu Abd Allah Muhammad bin Abdul Wahid. (1420 AH - 2000 AD). Ahadith al-Mukhtarah or al-Mustajharj from the ahadith al-Mukhtarah, they are not published by Al-Bukhari and Muslim in their Sahihs. Ch3. Study and research: Abdul Malik bin Abdullah bin Dehish. Lebanon - Beirut: Dar Khizr for printing and distribution. (in Arabic)
36. Youni, Abdul Qadir bin Muhammad bin Ahmad bin Hussain. (1423 AH - 2002 AD). Sheikha Mohiuddin Al-Younini. Researcher: Omar Abdeslam Tadmari. Q1. Publisher: Al-Maqbah al-Asriyah. (in Arabic)